

GSSSB

Sub Accountant & Auditor

Gujarat Subordinate Service Selection Board (GSSSB)

ભાગ - 3

અનુક્રમણિકા

અર્થશાસ્ત્ર અને નાણાકીય વહીવટ [Economics & Financial Administration]		
1.	અર્થશાસ્ત્રનો ખ્યાલ (Introduction to Economics)	1
2.	ઉત્પાદનનાં સાધનો (Factors of Production)	5
3.	વ્યાપાર ચક્ર (Trade Cycle)	6
4.	માંગ અને તેની મૂલ્ય સાપેક્ષતા (Demand and Elasticity of Demand)	7
5.	પુરવઠો (Supply)	14
6.	આવક અને ખર્ચના ખ્યાલો (Concepts of Income and Expenditure)	18
7.	રાષ્ટ્રીય આવક (National Income)	22
8.	કુગાવો (Inflation)	27
9.	આર્થિક સુધારાઓ - 1991 (Economic Reforms)	31
10.	નાણાં પંચ (Finance Commission)	33
11.	વિનિવેશ (Disinvestment)	36
12.	રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અને નાણાકીય નીતિ (Reserve Bank of India and Monetary Policy)	38
13.	રાજકોષીય નીતિ (Fiscal Policy)	42
14.	જાહેર દેવું (Public Debt)	46
15.	અંદાજપત્ર (Budget)	49
16.	નીતિ આયોગ (NITI Aayog)	52
17.	અંદાજપત્રના પ્રકાર (Types of Budget)	53
	MCQs	55
	મુખ્ય પરીક્ષામાં પુછાઈ શકે તેવાં પ્રશ્નો	57
જાહેર વહીવટ [Public Administration]		
18.	જાહેર વહીવટનો પરિચય (Public Administration Introduction)	59
19.	સંગઠનના અભિગમો અને સિદ્ધાંતો (Organizational Approaches and Principles)	62
20.	સંસ્થાકીય માળખું (Organizational Structure)	65
21.	વહીવટી વર્તણૂક (Administrative Behavior)	68

22.	કર્મચારી વહીવટ (Personnel Administration)	73
23.	નાણાકીય વહીવટ (Financial Administration)	76
24.	સંકલન (Co-Ordination)	79
25.	ઉત્તરદાયિત્વ અને દેખરેખ (નિરીક્ષણ) (Delegation and Supervision)	80
26.	જાહેર વહીવટ પર નિયંત્રણ (Control Over Public Administration)	85
27.	કામગીરી (કાર્ય) અભ્યાસ (Performance Studies)	88
28.	નાગરિક સેવા કામગીરી અને વહીવટી સુધારણા (Civil Service Performance and Administrative Reform)	89
	MCQs	92

સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ [Management Accounting]

29.	નાણાકીય પત્રકોના વિશ્લેષણની પદ્ધતિઓ (Methods of Financial Statement Analysis)	94
30.	સીમાંત પડતર - સમતુલ બિંદુ વિશ્લેષણ (Marginal Cost & Break Even Analysis)	100
31.	નિર્ણય ઘડતર (Decision Making)	107
32.	અંદાજપત્રીય અંકુશ (Budgetary Control)	111
33.	જુદાં જુદાં અંદાજપત્રો તૈયાર કરવાં (Preparing Various Types of Budgets)	115
34.	રોકડ અંદાજપત્ર (Cash Budget)	119
35.	શૂન્ય-આધારિત અંદાજપત્ર (Zero Base Budgeting)	121
	MCQs	125

ટેલી [Tally]

36.	ટેલી ERP 9 (Tally.ERP 9)	127
37.	Activation of Tally. ERP 9	131
38.	Accounts Only	135
39.	Tally. ERP 9 Release 2.0 (Beta)	147
40.	Payroll	151
41.	POS (Point of Sale) Invoice	152
	MCQs	153

કંપની ઓડિટ [Company Audit]

42.	કંપની ઓડિટ (Company Audit)	154
43.	કંપની ધારો - 2013 (Companies Act - 2013)	156

44.	ઓડિટરનો અહેવાલ અને પ્રમાણપત્ર (Auditor's Report & Certificate)	169
45.	કરવેરાનું ઓડિટ (Tax Audit)	176
46.	વહેંચણી પાત્ર નફો અને ઘસારા અંગે ઓડિટરની ફરજો (Auditor's Duty Regarding Apportionable Profit & Depreciation)	177
47.	અન્વેષણ (Investigation)	182
48.	ઓડિટ કાર્યક્રમ (Audit Programme)	185
	MCQs	187
	મુખ્ય પરીક્ષામાં પુછાઈ શકે તેવાં પ્રશ્નો	189
	મુખ્ય પરીક્ષા માટ મોક ટેસ્ટ-1	192
	મુખ્ય પરીક્ષા માટ મોક ટેસ્ટ-2	197
	Accountancy and Auditing (મુખ્ય પરીક્ષા પ્રશ્નપત્ર)	202

1

CHAPTER

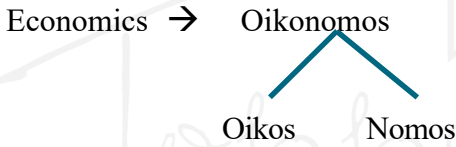
અર્થશાસ્ત્રનો ખ્યાલ (Introduction to Economics)

❖ પ્રસ્તાવના :

- ❑ માનવી બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. માનવજીવન સુખરૂપ ચાલે તે માટે તે વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરે છે. જેમ કે સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થા. આ વ્યવસ્થાઓને સમજાવવા તેમજ પેઢી દર પેઢી જળવાઈ રહે તે માટે માણસે વિવિધ શાસ્ત્રોની રચના કરી છે.
- ❑ આદિયુગમાં માણસ કેટલાક પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓનો ઉકેલ લડાઈ કે યુદ્ધ દ્વારા લાવતો પણ સમજણના વિકાસ સાથે તે સમસ્યાઓનો ઉકેલ શાસ્ત્રો દ્વારા, બુદ્ધિપૂર્વકની ગણતરીઓ દ્વારા લાવતા થયો.
- ❑ અર્થશાસ્ત્ર એ માનવીની આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે તથા માનવીના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે.

❖ અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ :

- ❑ અર્થશાસ્ત્ર એટલે અર્થનું શાસ્ત્ર.
- ❑ અર્થ શબ્દ એ સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દ પરથી ઊતરી આવ્યો છે જેનો અર્થ 'ઉદ્દેશ્ય' - કશુંક મેળવવું એમ થાય છે.
- ❑ અંગ્રેજી શબ્દ Economics ગ્રીક શબ્દ **Oikonomos** પરથી ઊતરી આવ્યો છે.

- ❑ Oikos : ઘરવખરી, સરસમાન કે જે વ્યક્તિગત માલિકીનો હોય છે.
- ❑ Nomos: ઘરના સરસમાનનું વ્યવસ્થાપન કરવાની રીત.
- ❑ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થ છે જે માણસે કરવાના હોય છે જેમાંથી 'અર્થ' માટે કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ સાથે અર્થશાસ્ત્રને લેવા દેવાં છે.
- ❑ 'કશુંક મેળવવાની' અપેક્ષાએ થતી પ્રવૃત્તિએ અર્થપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ છે. જીવનનિર્વાહ અને ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે અર્થોપાર્જન કરવું (આવક મેળવવી) તે માણસનું કર્તવ્ય છે.
- ❑ કૌટિલ્યના મત મુજબ, 'મનુષ્યની વૃત્તિ અર્થ છે, મનુષ્યના વસવાટવાળી ભૂમિ અર્થ છે તેવી પૃથ્વીના લાભ-પાલનના ઉપાયો દર્શાવતું શાસ્ત્ર એટલે અર્થશાસ્ત્ર.'
- ❑ કૌટિલ્યે રાજાશાહી રાજ્ય વ્યવસ્થા અને કૃષિ પ્રધાન અર્થ વ્યવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને આર્થિક બાબતોનું માર્ગદર્શન કર્યું હતું.

❖ અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

- ❑ તત્વચિંતક એરિસ્ટોટલે Oeconomica નામનું પુસ્તક લખેલું અને આર્થિક ચિંતન રજૂ કર્યું હતું.

❖ એડમસ્મિથના મત અનુસાર અર્થશાસ્ત્ર :

- ❑ અર્થશાસ્ત્ર એ સંપત્તિનું શાસ્ત્ર છે. ઉત્પાદક શ્રમ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ભૌતિક સંપત્તિના ઉત્પાદન વપરાશ અને વિનિમયનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર એટલે અર્થશાસ્ત્ર.

- ❏ એડમ સ્મિથે અર્થશાસ્ત્રને સામાજિક વિજ્ઞાનનો દરજ્જો આપ્યો છે કારણ કે તે એક બાજુ 'માનવી'ના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે તો બીજી બાજુ તેની અભ્યાસ પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે.
- ❏ એડમ સ્મિથે માનવીના આર્થિક વર્તનનો સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું.
- ❏ કોઈ પણ દેશની આર્થિક સંપત્તિમાં વધારો થવાનાં કારણો શું હોઈ શકે ? આ પ્રશ્ન પર એડમ સ્મિથ દ્વારા વર્ષ 1776 માં પુસ્તક “An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations” જે ટૂંકમાં ‘Wealth of Nations’ તરીકે પ્રખ્યાત થયું. આ પુસ્તકથી એડમ સ્મિથને અર્થશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર અને વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ શરૂ કરવાનું બહુમાન મળ્યું છે. આ પુસ્તકમાં માનવ કલ્યાણની વાત કરી છે.

❖ માર્શલના મત અનુસાર અર્થશાસ્ત્ર :

- ❏ અર્થશાસ્ત્ર માણસની રોજીંદી જીંદગીના આર્થિક વ્યવહારોનો અભ્યાસ કરે છે જેમાં તે ભૌતિક ચીજવસ્તુના વપરાશથી સુખાકારી મેળવે છે.
- ❏ માર્શલે અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં માનવીને કેન્દ્રસ્થાને મૂક્યો છે.
- ❏ આલ્ફ્રેડ માર્શલ દ્વારા વર્ષ 1890 માં “Principles of Economics” નામનું પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું હતું.

❖ રોબિન્સના મત અનુસાર અર્થશાસ્ત્ર :

- ❏ 1931 માં લાયોનલ રોબિન્સ દ્વારા લખાયેલ પુસ્તક “Nature and Significance of Economics” માં અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપી છે.
- ❏ ‘અર્થશાસ્ત્ર એ માણસ પોતાની જરૂરિયાતો અને વૈકલ્પિક ઉપયોગ ધરાવતાં સાધનો વચ્ચે કેવી રીતે મેળ બેસાડે છે તેની વર્તણૂકનો અભ્યાસ કરતું વિજ્ઞાન છે.’
- ❏ અર્થશાસ્ત્ર માનવીના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે. રોબિન્સના મત મુજબ, ‘અર્થશાસ્ત્ર શું છે?’ તેનો અભ્યાસ કરે છે. ‘શું હોવું જોઈએ?’ તેવી નૈતિક બાબતોનો અભ્યાસ કરતું નથી. આમ, રોબિન્સે અર્થશાસ્ત્રને વાસ્તવલક્ષી વિજ્ઞાન તરીકે રજૂ કર્યું છે.

❖ સેમ્યુઅલસના મત અનુસાર અર્થશાસ્ત્ર :

- ❏ સમાજ કેવી રીતે પોતાના અછતવાળા સાધનો દ્વારા અગત્યની જરૂરિયાતોનું ઉત્પાદન કરે છે અને જુદા જુદા લોકો વચ્ચે વહેંચે છે તેનો અર્થશાસ્ત્ર અભ્યાસ કરે છે.
- ❏ સેમ્યુઅલસને અર્થશાસ્ત્રમાં સમાજની પસંદગીઓ અને વહેંચણીના મુદ્દાને અભ્યાસક્ષેત્રમાં મહત્વનું સ્થાન આપ્યું છે.

❖ અર્થશાસ્ત્ર ઉપર લખાયેલા અગત્યનાં પુસ્તકો :

❏ દાદાભાઈ નવરોજી	: Poverty & Un-British Rule in India
❏ કૌટિલ્ય	: અર્થશાસ્ત્ર
❏ રોમેશચંદ્ર દત્ત	: Economics History of India
❏ એડમ સ્મિથ	: Wealth of Nation
❏ સર.એમ.વિશ્વસરૈયા	: Planned Economy for India
❏ આલ્ફ્રેડ માર્શલ	: Principles of Economics
❏ લાયોનલ રોબિન્સ	: Nature & Significance of Economics

❖ એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર

- ❏ અર્થશાસ્ત્રના એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર એમ બે ભાગ અભ્યાસ અને વિશ્લેષણના હેતુ નક્કી કરવા માટે કરવામાં આવ્યા છે. બાકી એકમલક્ષી અભ્યાસો પરથી સમગ્રલક્ષી નીતિ ઘડવામાં મદદ મળી શકે છે અને સમગ્રલક્ષી નીતિ પરથી એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર પર પડેલી અસરોનો અભ્યાસ થઈ શકે છે.

❖ એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર

- જે અભ્યાસમાં અર્થતંત્રના એકમોનો અભ્યાસ થાય તેને એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર કહે છે.
- અર્થશાસ્ત્રમાં માંગના અભ્યાસમાં વિશ્લેષણનું એકમ ગ્રાહક છે, પુરવઠાના અભ્યાસમાં પેઢીએ વિશ્લેષણનું એકમ છે. વપરાશનો એકમ વસ્તુ કે સેવા છે એવી જ રીતે શ્રમ બજારમાં શ્રમ એકમ છે. જ્યાં આ એકમના વર્તનનો અભ્યાસ થાય, જ્યાં સીમાંતની ગણતરી થાય એ અભ્યાસ એકમલક્ષી છે. આવા અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ એકમ હોય છે.
- વસ્તુની કિંમત અને નિર્ધારણનો અભ્યાસ, પેઢીની સમતુલાનો અભ્યાસ અને શ્રમિકની સીમાંત ઉત્પાદકતાના આધારે વેતન નિર્ધારણ. આ બાબતો એકમલક્ષી અભ્યાસ દર્શાવે છે. એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર ગ્રાહક, પેઢી, શ્રમિક જેવા આર્થિક એકમોને નિર્ણય કરવામાં તેમજ તેમના આર્થિક વર્તનને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે.

❖ સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર

- જે અભ્યાસમાં અર્થતંત્રના સમગ્રક્ષેત્રનો અભ્યાસ થતો હોય તો તેને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર કહે છે.
- સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર એ સમષ્ટિનો અભ્યાસ કરે છે. જેમ કે, અર્થતંત્રમાં ભાવ સપાટીનું નિર્ધારણ, નાણાંના મૂલ્યનો અભ્યાસ, રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી, કુલ બેરોજગારી, ગરીબી, વસતી જેવી રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓનો અભ્યાસ સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં થાય છે.
- સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર સરકારને આર્થિક નીતિ ઘડવામાં, આર્થિક સંસ્થાઓને નિર્ણયો લેવામાં મદદરૂપ કરે છે.

❖ આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિ એટલે શું ?

- માણસ સતત પ્રવૃત્તિશીલ છે તે દિવસ દરમિયાન અનેક પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થશાસ્ત્ર માણસની બધી જ પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ નથી કરતું પરંતુ તે માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો જ અભ્યાસ કરે છે. તેથી અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસની શરૂઆતમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો અર્થ જાણવો જરૂરી છે.
- આર્થિક પ્રવૃત્તિનો અર્થ :** માણસ પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષવાના હેતુસર વસ્તુઓ અને સેવાઓના વિનિમય માટે આવક મેળવવાની કે ખર્ચ કરવાની જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને આર્થિક પ્રવૃત્તિ કહે છે.
- આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટે ત્રણ બાબતો મહત્વની છે : (i) આવક (ii) ખર્ચ (iii) વિનિમય
- આર્થિક વિનિમયો માટે આવક પ્રાપ્તિ કે ખર્ચ કરવાની પ્રવૃત્તિ એટલે આર્થિક પ્રવૃત્તિ.
ઉદાહરણ : (i) હોટલમાં જઈને જમવું (ખર્ચ કરીને જરૂરિયાત સંતોષવી)
(ii) ખેતરમાં જઈને મહેનત કરવી (શ્રમ કરીને ઉત્પાદન મેળવવું)
(iii) વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપીને કમાણી કરવી (સેવા આપીને આવક મેળવવી)
- બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિનો અર્થ :** જે પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય આવક મેળવવા, ખર્ચ કરવાનો અને વિનિમયનો નથી, તે સિવાયનો છે તે પ્રવૃત્તિ એટલે બિન આર્થિક પ્રવૃત્તિ.
ઉદાહરણ : દયા, માયા, પ્રેમ જેવી લાગણીઓથી પ્રેરાઈને થયેલી પ્રવૃત્તિ બિનઆર્થિક છે.
- જે પ્રવૃત્તિમાં માત્ર આવક કે માત્ર ખર્ચ હોય અને વિનિમય ન હોય તે પ્રવૃત્તિ બિનઆર્થિક છે.
ઉદાહરણ : દાન આપવાની પ્રવૃત્તિ.
- બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ખર્ચ થાય છે પણ સામે પ્રત્યક્ષ રીતે કશું મળતું નથી.
- માણસની જરૂરિયાતો અનેક છે આ જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જે વસ્તુઓ કે સેવાઓની જરૂર પડે છે તે મેળવવા માટે કાં તો વસ્તુ કે સેવા આપવી પડે છે અથવા નાણાં આપવા પડે છે અને બદલામાં આપવાની વસ્તુ, સેવા કે નાણાં મેળવવા માટે આપણી પાસે જે વસ્તુ, સેવા, શ્રમ છે તે આપવા પડે છે.
ઉદાહરણ : ખેડૂતને મોટરસાઈકલની જરૂરિયાત છે. મોટરસાઈકલ મેળવવા માટે નાણાંની જરૂર પડે માટે ખેડૂત ખેતરમાં મહેનત કરી શ્રમ દ્વારા અનાજ ઉગાડે છે. અનાજ વેચીને નાણાં મેળવે છે અને આ નાણાં દ્વારા મોટરસાઈકલ મેળવે છે.

❖ આર્થિક માહિતીની રજૂઆત :

❖ આર્થિક માહિતીની રજૂઆત ત્રણ રીતે થાય છે. જે નીચે મુજબ છે :

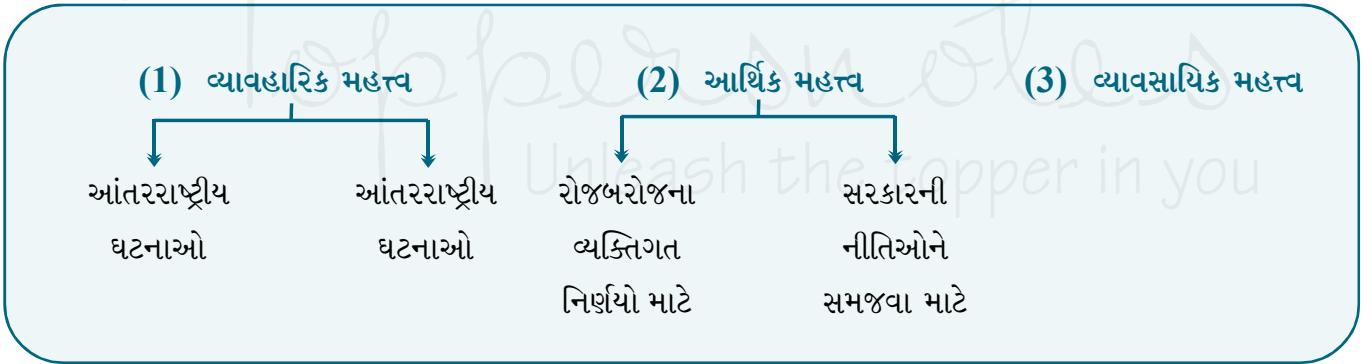
- (i) ભાષા દ્વારા વર્ણનાત્મક રીતે
- (ii) આંકડાઓદ્વારા
- (iii) આકૃતિ દ્વારા (પ્રતિકાત્મક રીતે)

❖ આંકડાકીય માહિતીનું મહત્વ :

- ❖ અર્થશાસ્ત્રમાં બે આર્થિક ચલ વચ્ચેના કાર્યકારણના સંબંધને તપાસીને સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતોને વ્યવહારમાં ચકાસવા માટે આધારભૂત રજૂઆત માટે આંકડાકીય માહિતી જરૂરી છે.
- ❖ સમગ્ર અર્થતંત્ર કે તેના કોઈ એક ક્ષેત્રનાં વલણો કયા પ્રકારનાં છે, કઈ દિશામાં છે તે આંકડાઓ દ્વારા જાણી શકાય છે.
- ❖ તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે.
- ❖ માહિતીને સંક્ષિપ્તમાં અને પ્રતિકાત્મક રજૂઆત માટે ઉપયોગી થાય છે.

❖ અર્થશાસ્ત્ર વિષયનું મહત્વ :

- ❖ આજનો યુગ એ આર્થિક યુગ છે. માનવીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ લાભ અને ગેરલાભની તુલના સાથે થાય છે. બહુ ઓછા લોકો હોય છે જે સાવ નિઃસ્વાર્થ ભાવે કામ કરે છે.
- ❖ આર્થિક બાબતોથી દૂર રહી શકે તેવું ભાગ્યે જ કોઈ હોય માટે અર્થશાસ્ત્ર વિષયનું મહત્વ વધી જાય છે. જે નીચે મુજબ સમજી શકાય છે :

ઉત્પાદનનાં સાધનો (Factors of Production)

❖ પ્રસ્તાવના

- માનવીની જરૂરિયાતો અમર્યાદિત છે. આ અમર્યાદિત જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે વસ્તુ કે સેવાને ઉપયોગી સ્વરૂપ આપવામાં આવે તે ઉત્પાદન છે. ટૂંકમાં, ઉપયોગિતા ગુણનું સર્જન (તુષ્ટિગુણનું સર્જન) કરવાની પ્રક્રિયા એટલે ઉત્પાદન. દા.ત., લાકડાને ખુરશીના સ્વરૂપમાં બદલવાથી તેમાં ઉપયોગિતાનો ગુણ ઉમેરાય છે. આ પ્રક્રિયાને ઉત્પાદન કહે છે અને તુષ્ટિગુણના સર્જનની પ્રક્રિયામાં જે મદદરૂપ થાય તે બાબતોને સાધન કહે છે.
- ઉત્પાદનનાં મુખ્યત્વે ચાર સાધનો છે : જમીન, મૂડી, શ્રમ, નિયોજક. રાષ્ટ્રના કુલ વાર્ષિક ઉત્પાદનનો આધાર આ ચાર ઉત્પાદનનાં સાધનો પર છે. ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં આ ચારેય સાધનનું મહત્ત્વ એકસરખું છે. માર્શલના મત મુજબ, ઉત્પાદનના મૂળ તો બે જ સાધન છે : કુદરત અને માણસ.
- (1) **ભૂમિ (જમીન) :** સામાન્ય વ્યવહારમાં જમીન એટલે પૃથ્વીની ઉપરની સપાટી જેના પર માણસ વસવાટ કરે છે પણ અર્થશાસ્ત્રમાં જમીનનો વિસ્તૃત અર્થ છે. પ્રો. માર્શલના મતે મનુષ્યને ઉત્પાદનમાં મદદરૂપ થતાં કુદરતી પરિબલો જમીન છે એટલે કે હવા, પાણી, સૂર્યપ્રકાશ, આબોહવાનો સમૂહ એટલે જમીન. ટૂંકમાં, તમામ કુદરતી સંપત્તિ એટલે જમીન. જમીનને મળતા વળતરને ભાડું કહે છે.
- (2) **શ્રમ :** અન્ય વ્યક્તિની દેખરેખ હેઠળ (કે સૂચના મુજબ) વળતરની અપેક્ષા સાથે થતું માનસિક કે શારીરિક કાર્ય એટલે શ્રમ. શ્રમ કરનારને શ્રમિક કહે છે. શ્રમ અને શ્રમિક અવિભાજ્ય છે. શ્રમને ચૂકવતા વળતરને વેતન કહે છે.
- ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓ માને છે કે, ઉત્પાદનમાં બે જ મૂળભૂત સાધનો છે : કુદરતી પરિબલો એટલે જમીન અને માનવી એટલે શ્રમ.
- (3) **મૂડી :** આધુનિક ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં મૂડીએ અગત્યનું સાધન છે. શ્રમ અને જમીન એ કુદરતનું સર્જન છે જ્યારે મૂડી એ માનવસર્જિત ઉત્પાદનનું સાધન છે. મૂડી એટલે એવી ભૌતિક વસ્તુઓ જે ઉત્પાદનમાં મદદરૂપ થાય છે. મૂડીને ઉત્પાદનનું ઉત્પાદિત સાધન માનવામાં આવે છે. કારણ કે મૂડી એ એવી ભૌતિક વસ્તુ છે જેનું ઉત્પાદન થયું છે અને હવે તે ઉત્પાદનમાં મદદ કરે છે. મૂડી એ ઉત્પાદનનું સૌથી ગતિશીલ અને અછત ધરાવતું સાધન છે. મૂડીનું જે વળતર મળે તેને વ્યાજ કહેવાય.
- (4) **નિયોજક :** ઉત્પાદનનાં સાધનોનું (જમીન, મૂડી, શ્રમ) સંયોજન દ્વારા ઉત્પાદન પ્રક્રિયા યોજીને જે આવક મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને નિયોજક કહે છે. નિયોજક ઉત્પાદનના ત્રણેય સાધનોને વળતર આપે છે પણ તેનું વળતર નિશ્ચિત નથી. નિયોજકને મળતા વળતરને નફો કહે છે.

❖ પ્રસ્તાવના

❧ માનવજીવનની જેમ અર્થતંત્રમાં પણ ચક્રાકાર પરિવર્તનો આવ્યા કરે છે. અર્થતંત્રમાં આવતી અસમતુલાઓ, ઊથલપાથલો, પરિવર્તનો નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં હોય છે :

- (1) આકસ્મિક આર્થિક પરિવર્તનો : અર્થતંત્રમાં આકસ્મિક પરિબળો અણધાર્યા પરિવર્તનો લાવી શકે છે. દા.ત., વાવાઝોડું આવવું, અત્યંત વરસાદ કે પૂર આવવાને લીધે અર્થતંત્રમાં સર્જાતી મોટી ઊથલપાથલ કે લાંબાગાળાની અસરો.
- (2) મોસમી આર્થિક પરિવર્તનો : અર્થતંત્રમાં શિયાળા, ઉનાળા અને ચોમાસાના મોસમ (ઋતુ) દરમિયાન બજારમાં જુદી જુદી માંગ સર્જતા ઋતુ આધારિત પરિવર્તનો આવે છે.
- (3) દીર્ઘકાલીન આર્થિક પરિવર્તનો : અર્થતંત્રમાં કોઈ ચોક્કસ દિશામાં લાંબા સમય સુધી પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ચાલે છે તેને દીર્ઘકાલીન આર્થિક પરિવર્તન કહે છે.
- (4) ચક્રવાત આર્થિક પરિવર્તનો : એક સમયગાળા દરમિયાન ઊર્ધ્વગામી અને અધોગામી વલણો સર્જાય તેને ચક્રવાત આર્થિક પરિબળો કહે છે.

❧ અર્થતંત્રમાં વારાફરતી આવતા સારા અને ખરાબ (આર્થિક) પરિવર્તનો એટલે વ્યાપાર ચક્ર.

❧ હોટ્ટે જણાવે છે કે વ્યાપારના સારા અને ખરાબ તબક્કાઓ કે જે વારાફરતી આવે છે તે વ્યાપાર ચક્ર છે.

❖ વ્યાપાર ચક્રના તબક્કાઓ :

❧ વ્યાપાર ચક્રના મુખ્ય ચાર તબક્કાઓ છે. જે ક્રમશઃ આ મુજબ છે :

- (1) તેજ (2) ઓટ (3) મંદી (4) સુધારણા.

❧ અર્થતંત્રમાં આવતા ચક્રાકાર પરિવર્તનો વ્યાપાર ચક્રો છે. આવાં પરિવર્તનો માંગ-પુરવઠા આધારિત બજાર વ્યવસ્થામાં (મૂડીવાદ) વધારે અસરકારક રીતે જોવા મળે છે.

❖ અર્થશાસ્ત્રમાં કેટલાંક અગત્યનાં પારિભાષિક શબ્દો

❧ કિંમત (Price) : વસ્તુ કે સેવાના બદલામાં ચૂકવાતા નાણાકીય એકમનું પ્રમાણ કિંમત.

❧ મૂલ્ય (Value) : વસ્તુ કે સેવાનું અન્ય વસ્તુ કે સેવાના પ્રમાણમાં વિનિમય મૂલ્ય.

❧ વસ્તુઓ (Goods) : માનવીની જરૂરિયાત સંતોષનાર ભૌતિક બાબતો.

❧ સંપત્તિ (Wealth) : જે વસ્તુ ઉપયોગી હોય, અછતવાળી, વિનિમયપાત્ર હોય અને જેના પર વ્યક્તિગત માલિકી થઈ શકતી હોય તે સંપત્તિ છે.

❧ સેવાઓ (Service) : માનવ જરૂરિયાત સંતોષનારી અભૌતિક બાબતોને સેવાઓ કહેવામાં આવે છે.

❧ કલ્યાણ (Welfare) : અગાઉ કરતા વધારે સારી સ્થિતિનો અનુભવ.

❖ પ્રસ્તાવના

અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત ખ્યાલોમાં સૌથી અગત્યના ખ્યાલો માંગ અને પુરવઠો છે. અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં માંગ અને પુરવઠો એવા ખ્યાલો છે કે, જેની સમજૂતી વિના વ્યક્તિ અર્થશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેથી માંગ અને પુરવઠા નામનાં બે બજાર પરિબલોની સમજૂતી બને છે. અહીં આપણે સૌપ્રથમ માંગના ખ્યાલ વિશે સમજૂતી મેળવીશું.

❖ માંગ એટલે શું ?

કોઈ એક ચોક્કસ સમયે અને કિંમતે ગ્રાહકની વસ્તુ ખરીદવાની ઈચ્છા, શક્તિ (નાણું) અને તૈયારીને (નાણાં ખર્ચવાની તૈયારી) વસ્તુની માંગ કહે છે.

વસ્તુની માંગ સમય, કિંમત, વસ્તુ ખરીદવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી એમ કુલ પાંચ પરિબલોને આધારે સર્જન પામે છે. જેમાં આ પાંચેય પરિબલો પૂરકરૂપ હોઈ તે તમામની હાજરી ફરજિયાત છે.

❖ વસ્તુની માંગને અસર કરતાં પરિબલો

વસ્તુની માંગને અસર કરતાં પરિબલો (નિર્ણાયકો) મુખ્યત્વે બે છે : (અ) વસ્તુની કિંમત (બ) કિંમત સિવાયનાં અન્ય પરિબલો.

(અ) વસ્તુની કિંમત

વસ્તુની માંગ પર સૌથી વધુ અસર કરનારું અને ખૂબ જ અગત્યનું પરિબલ એ જે તે વસ્તુની કિંમત છે. કારણ કે વસ્તુની કિંમત ઘટતા વસ્તુ સસ્તી બને છે અને તેથી વસ્તુની માંગનું વિસ્તરણ થાય છે. જ્યારે વસ્તુની કિંમત વધતા વસ્તુ મોંઘી બને છે તેથી વસ્તુની માંગમાં સંકોચન થાય છે. આમ, વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુની માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ હોય છે.

(બ) વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલો (અન્ય પરિબલો)

- (1) વ્યક્તિની અભિરૂચી અને પસંદગી : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિનો ગમો-અણગમો, શોખ, પસંદગી, અભિરૂચિ વગેરે વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર લાવી શકે છે જેથી કહી શકાય કે વસ્તુની માંગ એ વ્યક્તિની પસંદગી દર્શાવે છે.
- (2) વ્યક્તિની આવક : વ્યક્તિની આવક અને વસ્તુની માંગ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે એટલે કે વ્યક્તિની આવક વધતાં તે વ્યક્તિની વસ્તુ ખરીદવાની શક્તિ વધે છે અને માંગ પણ વધે છે, જ્યારે વ્યક્તિની આવક ઘટતાં તે વ્યક્તિની ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો થતા વસ્તુની માંગ પણ ઘટે છે.
- (3) સંબંધિત વસ્તુઓની કિંમત : સામાન્ય રીતે વસ્તુઓને અન્ય વસ્તુઓ સાથે બે પ્રકારના સંબંધો હોય છે : (i) અવેજીપણાનો સંબંધ (ii) પૂરકપણાનો સંબંધ. આવા પ્રકારની વસ્તુઓને સંબંધિત વસ્તુ અને તેવી વસ્તુઓની કિંમતને સંબંધિત વસ્તુઓની કિંમત કહે છે.

- (i) **અવેજપણાનો સંબંધ :** એક વસ્તુના સ્થાને બીજી વસ્તુ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે વાપરી શકાતી હોય તો તેવી વસ્તુઓને અવેજ વસ્તુ કહે છે. દા.ત., ચા ની જરૂરિયાતને સંતોષવા કોફીનો ઉપયોગ કરી શકાય. અહીં મૂળ વસ્તુ (ચા)ની કિંમતમાં ફેરફાર થતો ન હોય પણ અવેજ વસ્તુ (કોફી)ની કિંમતમાં ઘટાડો થતાં મૂળ વસ્તુની સરખામણીએ અવેજ વસ્તુ સસ્તી બનતાં તેની માંગ વધે છે તેમજ મૂળ વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય છે. આવું વિરુદ્ધ દિશાના ફેરફાર વખતે પણ બને છે. અવેજ વસ્તુની કિંમત, મૂળ વસ્તુની માંગને અસર કરે છે.
- (ii) **પૂરકપણાનો સંબંધ :** પૂરક વસ્તુ એટલે જે તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવા માટે જરૂરી એવી બીજી વસ્તુ. એક વસ્તુના વપરાશ માટે બીજી વસ્તુ વાપરવી આવશ્યક હોય તો તેવી વસ્તુઓને એકબીજાની પૂરક વસ્તુઓ કહે છે. દા.ત., મોટરસાઈકલ અને પેટ્રોલ, મોબાઈલ અને સીમકાર્ડ. અહીં મૂળ વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર ન થાય પરંતુ પૂરક વસ્તુની કિંમત વધે તો, મૂળ વસ્તુ અને પૂરક વસ્તુ એકબીજા સાથે જોડાયેલ હોવાથી પૂરક વસ્તુ મોંઘી બનતાં તેની માંગ ઘટતાં મૂળ વસ્તુની માંગ પણ ઘટે છે. આવું તેનાથી વિરુદ્ધ દિશાના ફેરફાર વખતે પણ બને છે. પૂરક વસ્તુની કિંમત, મૂળ વસ્તુની માંગને અસર કરે છે.

- (4) **ભવિષ્યની કિંમત અંગેની અટકળો :** જો વ્યક્તિને ભવિષ્યમાં વસ્તુની કિંમતમાં વધારા અંગેની અટકળ હોય તો તે વર્તમાન સમયમાં વસ્તુની માંગ વધારે છે જેથી તે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં બચત કરી શકે.
- (5) **વસ્તી અને વસ્તીનું વયજૂથ :** દેશની વસ્તી જેટલી હોય તેના પ્રમાણમાં જ વસ્તુઓની વપરાશ થતી હોય છે. તેથી કહી શકાય કે વસ્તી વધે તો માંગ પણ વધે અને વસ્તી ઘટે તો વસ્તુઓની માંગ પણ ઘટશે. વસ્તીના વયજૂથમાં થતા ફેરફારો પણ વસ્તુની માંગમાં ફેરફારો લાવે છે.

❖ માંગ વિધેય :

❖ વસ્તુની માંગ અને તેને અસર કરતાં પરિબલોની વિધેયાત્મક રજૂઆતને માંગ વિધેય કહે છે.

❖ વ્યક્તિની માંગનું ગાણિતીક વિધેય : $D_x = f[P_x, P_y, P_e, T, Y, U]$

જ્યાં, $D_x = X$ વસ્તુની માંગ

$F =$ વિધેય સૂચકાંક

$P_x =$ X વસ્તુની કિંમત

$P_y =$ Y વસ્તુની કિંમત (સંબંધિત વસ્તુની કિંમત)

$P_e =$ ભવિષ્યની કિંમતો અંગેની અટકળો

$T =$ ગ્રાહકની અભિરૂચી અને પસંદગી

$Y =$ ગ્રાહકની આવક

$U =$ અન્ય પરિબલો

❖ માંગનો નિયમ :

આ નિયમ પ્રો. આલ્ફ્રેડ માર્શલે રજૂ કર્યો છે. જો અન્ય પરિબલો યથાવત્ રહે તો, “વસ્તુની કિંમત ઘટતાં વસ્તુની માંગમાં વિસ્તરણ (વધારો) થાય છે જ્યારે વસ્તુની કિંમત વધતાં વસ્તુની માંગમાં સંકોચન (ઘટાડો) થાય છે.” આ નિયમને **માંગનો નિયમ** કહે છે.

આ નિયમ વસ્તુની માંગ અને કિંમત વચ્ચેનો સંબંધ રજૂ કરે છે. જેમાં વસ્તુની કિંમતમાં થતો ફેરફાર એ કારણ અને વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર એ અસર છે. વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ હોય છે.

❖ ધારણાઓ

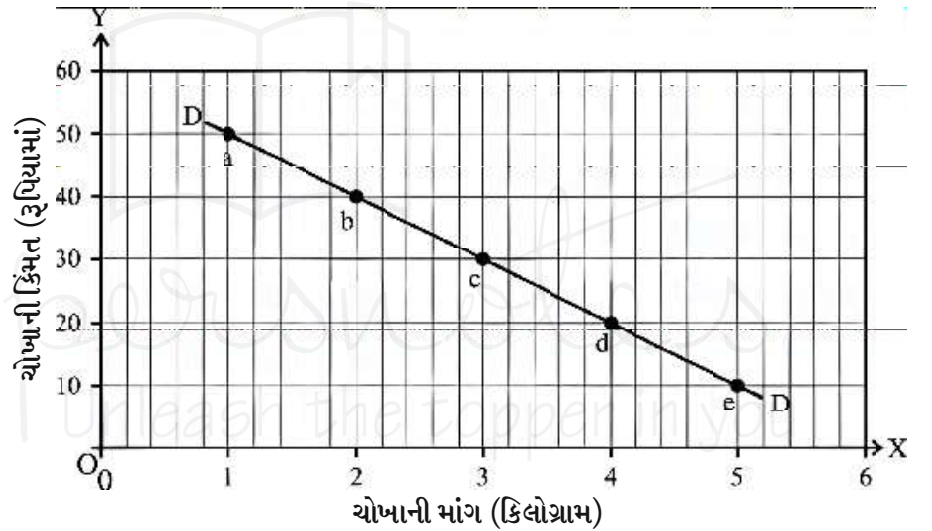
માંગના નિયમમાં કિંમત સિવાયના માંગને અસર કરતાં પરિબલોને યથાવત્ (સ્થિર) ધારી લેવામાં આવે છે. આ ધારણાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- ❑ ગ્રાહકોની અભિરૂચિ અને પસંદગી સ્થિર રહે છે.
- ❑ ગ્રાહકોની આવક સ્થિર છે.
- ❑ અવેજી અને પૂરક વસ્તુની કિંમતો સ્થિર રહે છે.
- ❑ ભવિષ્યની કિંમતો અંગેના અનુમાનો કરવામાં આવતાં નથી.
- ❑ વસ્તુનું પ્રમાણ સ્થિર રહે છે.

❖ માંગના નિયમની સમજૂતી

માંગના નિયમને સમજવા માટે આપણે એક કાલ્પનિક અનુસૂચિનો ઉપયોગ કરીએ.

1 kg. ચોખાની કિંમત (રૂપિયામાં)	ચોખાની માંગ (કિલોગ્રામમાં)
50	1
40	2
30	3
20	4
10	5

માંગના નિયમની આકૃતિ

- ❑ ઉપરની આકૃતિમાં X ધરી પર ચોખાની માંગ (કિલોગ્રામમાં) અને Y ધરી પર ચોખાની કિંમત (રૂપિયામાં) દર્શાવી છે. અનુસૂચિ મુજબ આકૃતિ દોરતાં બિંદુઓ a, b, c, d, e પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રત્યેક બિંદુ જુદી જુદી કિંમતે થતી ચોખાની કિલોગ્રામ દીઠ માંગ દર્શાવે છે. આ બિંદુઓને જોડતાં રેખા DD મળે છે જે માંગ રેખા છે. જે ડાબીબાજુથી જમણીબાજુ, ઉપરથી નીચે તરફ ગતિ કરે છે, એટલે કે માંગરેખા એ હંમેશા ઋણ ઢાળ ધરાવે છે. આકૃતિમાં જોઈએ તો ખબર પડે છે કે વસ્તુની (ચોખા) કિંમત રૂ. 50 હતી ત્યારે તેની માંગ 1 કિલોગ્રામ થાય છે ત્યારબાદ જેમ જેમ વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થાય છે તેમ તેમ વસ્તુ (ચોખા)ની માંગમાં વધારો થાય છે. જેમ કે વસ્તુની કિંમત ક્રમશઃ રૂ. 40, રૂ. 30, રૂ. 20 અને રૂ. 10 થાય છે. તેવી જ રીતે તેની માંગ પણ ક્રમશઃ 2 કિલોગ્રામ, 3 કિલોગ્રામ, 4 કિલોગ્રામ અને 5 કિલોગ્રામ થાય છે.
- ❑ આકૃતિનું વિશ્લેષણ કરતાં ખબર પડે છે કે વસ્તુની કિંમત ઘટતાં તેની માંગમાં વધારો થાય છે. આમ, વસ્તુની કિંમત અને માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ છે.

❖ માંગના નિયમના અપવાદો

માંગના નિયમની ધારણાઓ પરિપૂર્ણ થવા છતાં કેટલાંક અપવાદ જોવા મળે છે. જે માંગના નિયમથી વિરૂદ્ધ એટલે કે વસ્તુની કિંમત ઘટવા છતાં માંગ વધવાને બદલે ઘટે છે અથવા વસ્તુની કિંમત વધવા છતાં માંગ ઘટવાને બદલે વધે છે. આવા અપવાદો નીચે મુજબ છે :

- (1) **પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ :** સોના-ચાંદીના ઘરેણાં, મોંઘી કાર, મોંઘો મોબાઈલ, હીરા વગેરે જેવી ખૂબ મોંઘી અને પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓની કિંમત વધતાં તેમની માંગ વધે છે. કારણ કે ધનવાન વર્ગના લોકો જેમ વસ્તુની કિંમત મોંઘી (વધુ) હોય તે વસ્તુમાં પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય વધારે છે તેમ માનીને વસ્તુની માંગ વધારે છે જેથી તેમની પ્રતિષ્ઠામાં પણ વધારો થાય છે. તેનાથી વિરૂદ્ધ વસ્તુની કિંમત ઓછી હોય તો તેમાં પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ઓછું હોવાનું માનીને ધનિકો વસ્તુની માંગ ઘટાડે છે. આમ, અહીં માંગનો નિયમ અપવાદ બને છે.
- (2) **અત્યંત સસ્તી વસ્તુઓ :** મીઠું, દીવાસળી, ટાંકણી, સમાચારપત્ર વગેરેની માંગ પાછળ ગ્રાહકની આવકનો ખૂબ નાનો ભાગ ખર્ચાય છે માટે આવી વસ્તુની કિંમતમાં વધારો કે ઘટાડો થવા છતાં ગ્રાહકની માંગમાં કોઈ વધારો કે ઘટાડો જોવા મળતો નથી. દા.ત., ટાંકણી કે સ્ટેપલરની પિનના ભાવ ઘટતાં લોકો આ પ્રકારની વસ્તુઓની માંગ વિશેષ પ્રમાણમાં વધારતાં નથી અથવા સ્થિર રાખે છે.
- (3) **હલકાં પ્રકારની વસ્તુઓ (નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ) :** આ પ્રકારની વસ્તુઓના સંદર્ભ દર્શાવતો ખ્યાલ સર રોબર્ટ ગીફન નામના વ્યક્તિએ વિકસિત કર્યો હોવાથી તેને **ગીફન વસ્તુ** પણ કહે છે. દા.ત., ઘઉંની સરખામણીમાં જુવાર, શુદ્ધ ઘી ની સરખામણીમાં વનસ્પતિ ઘી વગેરે જેવી ઊતરતી કક્ષાની વસ્તુઓને હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ કહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુઓ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓની સરખામણીમાં સસ્તી હોય છે. જેથી ગરીબ વર્ગ આવી વસ્તુઓ વાપરે છે. તેથી હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ જેમ કે જુવારની કિંમત ઘટતાં ગરીબ વર્ગની વાસ્તવિક આવક વધે છે તેથી આ ગરીબ વર્ગ જુવારની સરખામણીમાં ઘઉંની ખરીદી કરવા પ્રેરાય છે. પરિણામે જુવારની કિંમત ઘટી હોવા છતાં જુવારની માંગ વધવાને બદલે ઘટે છે.
- (4) **ગ્રાહકોની પસંદગી :** ગ્રાહક જ્યારે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની વસ્તુઓ માટે ધારણા બાંધી લે ત્યારે તેવા ગ્રાહકોનાં વલણોને કારણે તે વસ્તુઓની કિંમત ઘટતી હોવા છતાં વસ્તુની માંગ વધારતો નથી. દા.ત., કોઈ એક ચોક્કસ પ્રકારની ટૂથપેસ્ટ, જૂતા (પગરખાં) વગેરે.

❖ કંઈક નવું

- ❖ અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે અને વસ્તુની કિંમત ઘટતાં, વસ્તુની માંગમાં વધારો થાય તેને **માંગનું વિસ્તરણ** અને વસ્તુની કિંમત વધતાં વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય તેને **માંગનું સંકોચન** કહે છે. આમ, માંગનું વિસ્તરણ સંકોચન વસ્તુની કિંમતોના ફેરફારો પર આધારિત હોય છે.
- ❖ વસ્તુની કિંમત યથાવત્ (સ્થિર) રહે અને અન્ય પરિબળોના ફેરફારને કારણે વસ્તુની માંગ વધે તો તેને **માંગનો વધારો** અને વસ્તુની માંગ ઘટે તો તેને **માંગનો ઘટાડો** કહે છે. આમ, માંગમાં વધારો કે ઘટાડો અન્ય પરિબળોના ફેરફાર પર આધારિત હોય છે.
- ❖ ચોક્કસ સમય દરમિયાન કોઈ એક વ્યક્તિ (ગ્રાહક) દ્વારા બજારમાં જુદી જુદી કિંમતે થતી વસ્તુની માંગને વ્યક્તિગત માંગ કહે છે. જ્યારે બજારમાં તમામ વ્યક્તિઓ (ગ્રાહકો) દ્વારા જુદી-જુદી કિંમતે થતી વસ્તુની માંગના સરવાળાને બજાર માંગ કહે છે.

❖ માંગની સાપેક્ષતા

❏ માંગ ઉપર અસર કરનારા પરિબલોમાં ફેરફાર થવાથી માંગમાં થતો ફેરફાર માંગની સાપેક્ષતા દર્શાવે છે. વ્યક્તિની વસ્તુ અંગેની પસંદગી, આવક, કિંમત પર વ્યક્તિની માંગનો આધાર હોય છે અને આ પરિબલો પર તેના આધારના પ્રમાણમાપને તેની સાપેક્ષતા કહે છે. આમ, માંગ આધારિત પરિબલ છે.

❖ માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા

❏ માંગનો નિયમ વસ્તુની કિંમત અને માંગ વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ સમજાવે છે. જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ ફેરફારને પરિણામે વસ્તુની માંગમાં જે ફેરફાર થાય છે તે અંગેની સમજૂતી માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા આપે છે.

❏ અર્થ :- કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત અને માંગ વચ્ચેનો પ્રમાણાત્મક સંબંધ એટલે **માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા**. જેને ϵ_p (ϵ_p : Price Elasticity of Demand) વડે દર્શાવાય છે. માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા શુદ્ધ આંકમાં વ્યક્ત થાય છે એટલે કે તેની પાછળ ટકા, રૂપિયા, કિગ્રા, મીટર જેવા એકમ લખાતા નથી.

$$\text{માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા} = \frac{\text{વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

દા.ત., X નામની વસ્તુની કિંમતમાં 1% ઘટાડો થતાં માંગમાં 10% વધારો થાય છે, તો માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા શોધો.

$$\epsilon_p = \frac{X \text{ વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{X \text{ વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$\begin{aligned} \epsilon_p &= \frac{10 \text{ ટકાનો ફેરફાર}}{1 \text{ ટકાનો ફેરફાર}} = \frac{10}{1} \\ &= |10| \end{aligned}$$

❖ માંગની સાપેક્ષતાના પ્રકારો

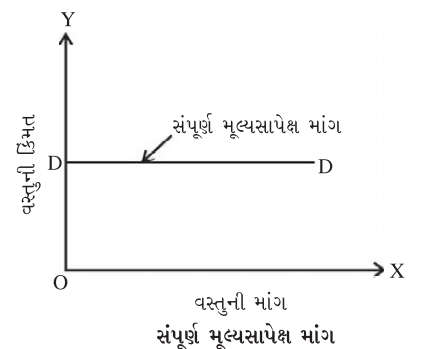
❏ માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતાના પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. જે નીચે મુજબ છે:

(1) સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = \infty$) જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં અત્યંત નજીવો ફેરફાર તેની માંગમાં અમર્યાદિત ફેરફાર લાવે ત્યારે વસ્તુની માંગમાં અમાપ (અનંત) ફેરફાર થાય છે તેને **સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ** કહે છે.

❏ આવા પ્રકારની માંગનો આંક (અનંત : ∞) હોય છે. આવા પ્રકારની માંગનું વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ જોવા મળતું નથી પણ પૂર્ણ હરીફાઈનો ખ્યાલ સમજવામાં ઉપયોગી છે.

❏ સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગમાં 'DD' માંગ રેખા આડી ધરી (X- અક્ષ)ને સમાંતર હોય છે. જે દર્શાવે છે કે પ્રવર્તમાન બજાર કિંમતે વસ્તુની માંગ અનંત (અમર્યાદિત) છે.

❏ ઉદા. X વસ્તુની કિંમતમાં 1% ઘટાડો થતાં તેની માંગમાં સતત વધારો થાય (અનંત વધારો થાય) તો આવી માંગનો આંક અમાપ (અનંત) હોય છે.

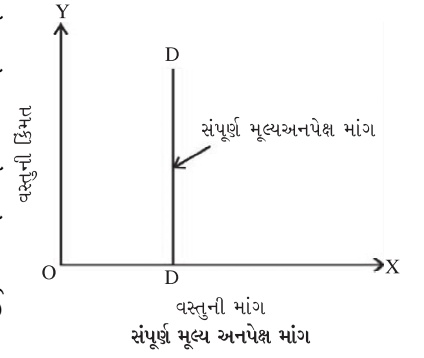

(2) સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = \infty$) : જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય પણ વસ્તુની માંગ સ્થિર રહેવા પામે તો તેવી વસ્તુની માંગને સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે.

▣ સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગમાં 'DD' માંગ રેખાએ ઊભી ધરી (Y-અક્ષ)ને સમાંતર હોય છે. જે દર્શાવે છે કે વસ્તુની કિંમતમાં ગમે તેટલા ફેરફાર થાય છતાં વસ્તુની માંગ સ્થિર રહે છે.

▣ ઉદા. X વસ્તુની કિંમતમાં 20% વધારો થાય અને તેની માંગમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય તો તેવી વસ્તુની માંગને સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે.

▣ સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગનું મૂલ્ય હંમેશા 0 હોય છે.

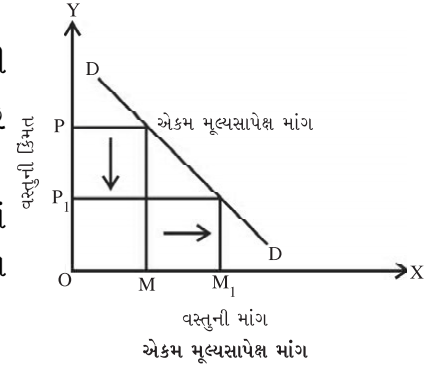

(3) એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = 1$) : વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર અને વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર સરખો હોય ત્યારે તેને એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ કહે છે.

▣ ઉદા. X વસ્તુની કિંમતમાં 20% ઘટાડો થાય અને તેની માંગમાં પણ 20% વધારો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ કહે છે.

▣ એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગનું મૂલ્ય હંમેશા 1 હોય છે.

▣ એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગને માંગ સપ્રમાણ મૂલ્યસાપેક્ષ પણ કહે છે.

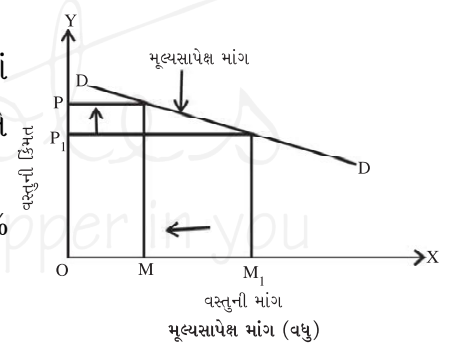

(4) મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p > 1$) : વસ્તુની કિંમતના ટકાવારી ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર વધુ હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ કહે છે.

▣ ઉદા. X વસ્તુની કિંમતમાં 20% વધારો થાય અને તેની માંગમાં 50% ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ કહે છે.

▣ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગનું મૂલ્ય હંમેશા 1 થી વધુ હોય છે.

▣ આવી માંગ મુખ્યત્વે મોજશોષ (કાર), મનોરંજન (ટેલિવિઝન) અને આરામદાયક વસ્તુઓમાં હોય છે.

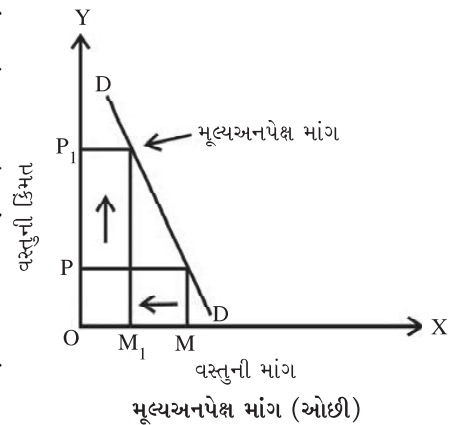
(5) મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p < 1$) : વસ્તુની કિંમતના ટકાવારી ફેરફાર કરતા વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર ઓછો હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે.

▣ ઉદા. X વસ્તુની કિંમતમાં 20% વધારો થાય અને તેની માંગમાં 4% ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્ય અનપેક્ષ માંગ કહે છે.

▣ મૂલ્ય અનપેક્ષ માંગનું મૂલ્ય હંમેશા 1 થી ઓછું હોય છે.

▣ માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતાનો આંક 1 થી ઓછો આવે ત્યારે તે વસ્તુની માંગ મૂલ્ય અનપેક્ષ કહેવાય.

▣ અહીં વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ વધારા કરતા માંગમાં થતો ઘટાડો ઓછો છે. જીવન જરૂરિયાત વસ્તુની માંગ મૂલ્ય અનપેક્ષ હોય છે. દા.ત., અનાજ, દૂધ, તેલ વગેરે.

❖ માંગની આવક સાપેક્ષતા

❧ અર્થ : વ્યક્તિની આવકના ટકાવારી ફેરફાર અને વસ્તુની માંગમાં થતાં ટકાવારી ફેરફારના ગુણોત્તર માપને તે વસ્તુની આવક સાપેક્ષતા કહે છે. જેને સંકેતમાં " ϵ_y " વડે દર્શાવાય છે.

$$\text{માંગની આવક સાપેક્ષતા} = \frac{\text{વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{વ્યક્તિની આવકમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

❧ માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતામાં કારણ વસ્તુની કિંમત છે તેમ માંગની આવક સાપેક્ષતામાં કારણ ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવક છે.

❖ માંગની આવક સાપેક્ષતાના પ્રકારો

❧ માંગની આવક સાપેક્ષતાના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે. જે નીચે મુજબ છે :

(1) હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થતાં વસ્તુની માંગમાં વધારો થાય અથવા આવકમાં ઘટાડો થતા વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગને હકારાત્મક આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

❧ હકારાત્મક આવક સાપેક્ષ માંગના ત્રણ પ્રકાર પડે છે :

(i) એકમ આવક સાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_y = 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર અને વ્યક્તિની માંગમાં થતો ફેરફાર એક સમાન હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમ આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે. જેનો આંક 1 હોય છે.

(ii) એકમથી વધુ આવક સાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_y > 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર એ વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર કરતાં ઓછો હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમથી વધુ આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે. જેનો આંક 1 થી વધુ હોય છે.

(iii) એકમથી ઓછી આવક સાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_y < 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર એ વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર કરતાં વધુ હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમથી ઓછી આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

(2) નકારાત્મક (ઋણ) આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થતાં વસ્તુની માંગ ઘટે અથવા વ્યક્તિની આવકમાં ઘટાડો થતા વસ્તુની માંગ વધે તો તેવી વસ્તુની માંગને નકારાત્મક આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., ગીફ્ટ વસ્તુઓ (નિમ્ન ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુઓ જેવી કે બરછટ ચોખા, પામોલિન તેલ, વનસ્પતિ ઘી વગેરે)

(3) શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં ફેરફાર થાય પરંતુ વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર ન થાય તો તેવી વસ્તુની માંગને શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે. સામાન્ય રીતે ખૂબ જ સસ્તી વસ્તુઓની માંગ શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ હોય છે. દા.ત., મીઠું, પોસ્ટકાર્ડ, ટાંકણી, દીવાસળી વગેરે.

❖ માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા :

❧ અર્થ : માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા એટલે એક વસ્તુની કિંમતમાં થતા ટકાવારી ફેરફારને કારણે બીજી વસ્તુની માંગમાં થતા ટકાવારી ફેરફારનું પ્રમાણ.

❧ ઉપયોગ : જ્યારે એક વસ્તુની કિંમતમાં થતો ફેરફાર એ બીજી વસ્તુની (અવેજી કે પૂરક વસ્તુ) માંગ પર તેની અસર કરે છે ત્યારે તે અસરનું માપ જાણવા માટે માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતાનો ઉપયોગ થાય છે.

$$\text{માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા} = \frac{X \text{ વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{Y \text{ વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

❖ પ્રસ્તાવના :

- ❖ બજાર આધારિત અર્થતંત્રમાં માંગ પુરવઠાના પરિબલો વસ્તુની કિંમતનું નિર્ધારણ કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેથી માંગને સમજવા માટે પુરવઠાને સમજવો જરૂરી છે. બજારમાં વિવિધ ચીજવસ્તુઓની માંગ થતી હોવાથી આ ચીજવસ્તુઓનો પુરવઠો પણ બજારમાં આવવો જરૂરી છે. જે રીતે જુદી જુદી કિંમતે વસ્તુઓની માંગ જુદી જુદી હોય છે તેવી જ રીતે જુદી જુદી કિંમતે વસ્તુઓનો પુરવઠો પણ જુદો જુદો હોય છે.
- ❖ સામાન્ય રીતે ઉત્પાદન, પુરવઠો અને જથ્થા વચ્ચે આપણે કોઈ ભેદ જોતા નથી પરંતુ આ ત્રણેય વચ્ચે ચોક્કસ ભેદ છે તે સમજવો જરૂરી છે.
- ❖ ઉત્પાદન : ચોક્કસ સમયે ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય તેને ઉત્પાદન કહે છે. ઉત્પાદન એ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.
- ❖ પુરવઠો : ચોક્કસ સમયે અને કિંમતે ઉત્પાદક ઉત્પાદનનો જે ભાગ વેચવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી દર્શાવે તેને પુરવઠો કહે છે.
- ❖ જથ્થો : એટલે વસ્તુના કુલ વેચાણક્ષમ એકમોનું પ્રમાણ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વર્તમાન કિંમતે વેચવાની તૈયારી હોય તથા વેચવાની તૈયારી ન હોય તેવી વસ્તુના તમામ એકમોનું પ્રમાણ એટલે જથ્થો.
- ❖ દા.ત., Mr. A એ એક ઓઈલ મિલનો વેપારી છે. તેની પાસે કુલ 500 તેલના ડબ્બા છે. જેમાંથી તે વર્તમાન કિંમતે 300 ડબ્બા વેચવા માટે તૈયાર છે એટલે કે અહીં 300 ડબ્બાએ પુરવઠો ગણાશે. આ 300 ડબ્બા વેચાયા પછી બાકીના વધેલાં 200 ડબ્બાએ જથ્થો ગણાશે.
- ❖ નોંધ : જથ્થો એ હંમેશાં પુરવઠા કરતા વધુ હોય છે એટલે કે બીજા શબ્દોમાં એમ પણ કહી શકાય કે પુરવઠો જથ્થો કરતાં ઓછો હોઈ શકે છે. દા.ત., કોઈ વ્યક્તિ પાસે 500 એકમનો જથ્થો હોય તો તે વ્યક્તિ 500 એકમો જ પુરવઠા તરીકે વેચી શકે છે. 500 એકમોથી વધુ વેચાણ ન કરી શકે પણ 500 એકમો કરતા ઓછા એકમોનું પુરવઠા તરીકે વેચાણ કરી શકે છે.

❖ પુરવઠાને અસર કરતાં પરિબલો :

- ❖ પુરવઠાને અસર કરતાં મુખ્ય બે પરિબલો છે : (1) વસ્તુની કિંમત (2) વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલો (અન્ય પરિબલો)
 - (1) વસ્તુની કિંમત : કિંમત એ પુરવઠાને અસર કરતું મહત્વનું નિર્ણાયક પરિબલ છે. મહત્તમ નફા માટે કામ કરતો ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત વધે તો વસ્તુનો વધુ પુરવઠો વેચવા તૈયાર થાય છે અને જો કિંમત ઘટે તો ઉત્પાદક વસ્તુનો ઓછો પુરવઠો વેચવા તૈયાર થાય છે. આમ, કિંમત અને પુરવઠા વચ્ચે સીધો સંબંધ છે.
 - (2) વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલો (અન્ય પરિબલો) :
 - (a) ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમત : ઉત્પાદનનાં સાધનો જેમ કે, જમીનના માલિકને ચૂકવાતું ભાડું, શ્રમિકને ચૂકવાતા વેતનમાં ઘટાડો થાય કે અન્ય પરિબલોને કારણે ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટે તો વસ્તુના પુરવઠામાં વધારો થાય છે. ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટવાથી નફાની શક્યતા વધે છે તેથી ઉત્પાદકો વધુ માત્રામાં વસ્તુઓ વેચવા પ્રોત્સાહિત થાય છે તેથી પુરવઠો વધે છે. આનાથી વિરુદ્ધ જો ઉત્પાદન ખર્ચ વધે તો નફો ઘટે છે તેથી વસ્તુનો પુરવઠો પણ ઘટે છે. આમ, ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમત વસ્તુના પુરવઠાને અસર કરે છે.

- (b) ટેકનોલોજીની કક્ષા : ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે સમય, શક્તિની બચત થાય છે અને ગુણવત્તાયુક્ત ચીજવસ્તુઓનું ઓછા ખર્ચે વધુ ઉત્પાદન થતાં ઉત્પાદકને નફાની શક્યતા વધે છે તેથી ઉત્પાદક વધુ પુરવઠો બજારમાં મૂકે છે. આમ, ટેકનોલોજી પુરવઠાને અસર કરે છે.
- (c) ભવિષ્યનાં ભાવોની અટકળો : ભવિષ્યમાં વસ્તુના ભાવ વધશે એવી અટકળ થાય તો વર્તમાનમાં તે વસ્તુનો પુરવઠો ઉત્પાદક બજારમાં ઓછો મૂકશે, તેનાથી વિરુદ્ધ ઉત્પાદકોમાં એવી અટકળ થાય કે ભવિષ્યમાં વસ્તુના ભાવ ઘટશે તો વર્તમાનમાં તે વસ્તુની ઊંચી કિંમત લેવા માટે ઉત્પાદકો તે વસ્તુનો પુરવઠો બજારમાં વધુ મૂકે છે.
- (d) અન્ય પરિબળો : વસ્તુનું ઉત્પાદન કરતી પેઢીઓની સંખ્યામાં વધારો થતા વસ્તુનો પુરવઠો વધે છે. પેઢીની સંખ્યામાં વધારો થતા વસ્તુનો પુરવઠો વધે છે. પેઢીની સંખ્યામાં ઘટાડો થતાં પુરવઠો ઘટે છે. દેશમાં કુદરતી પરિબળો સાનુકૂળ હોય, રાજકીય સ્થિરતા હોય, કાયદો અને વ્યવસ્થા જળવાય તો પુરવઠો વધે છે અને જો આનાથી વિરુદ્ધ થાય તો પુરવઠો ઘટે છે. વાહનવ્યવહારનો વિકાસ થતા પુરવઠામાં વધારો થાય છે અને જો આનાથી વિરુદ્ધ થાય તો પુરવઠામાં ઘટાડો થાય છે.

❖ પુરવઠા વિધેય :

પુરવઠા વિધેય એટલે કોઈ એક વસ્તુ માટેના પુરવઠા ઉપર અસર કરતાં અનેક પરિબળોની ગાણિતિક સ્વરૂપમાં રજૂઆત

$$S_x = f(P_x, T, P_f, P_e, U)$$

અહીં,

S_x	= x વસ્તુનો પુરવઠો	P_f	= ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમત
f	= વિધેયાત્મક સંજ્ઞા	P_e	= ભવિષ્યના કિંમતો અંગેની અટકળો
P_x	= x વસ્તુની કિંમત	U	= અન્ય પરિબળો
T	= ટેકનોલોજીની કક્ષા		

❖ પુરવઠાનો નિયમ :

અન્ય પરિબળો યથાવત રહેતાં, વસ્તુની કિંમતમાં વધારો થતાં તેના પુરવઠાનું વિસ્તરણ થાય છે અને વસ્તુની કિંમત ઘટતા પુરવઠાનું સંકોચન થાય છે. આમ, વસ્તુની કિંમત અને પુરવઠા વચ્ચે ધન (સીધો) સંબંધ છે જેને અર્થશાસ્ત્રમાં પુરવઠાનો નિયમ કહેવાય છે. માંગની જેમ પુરવઠાને પણ ચોક્કસ કિંમત અને ચોક્કસ સમયગાળા સાથે સંબંધ છે.

❖ પુરવઠાના નિયમની ધારણાઓ :

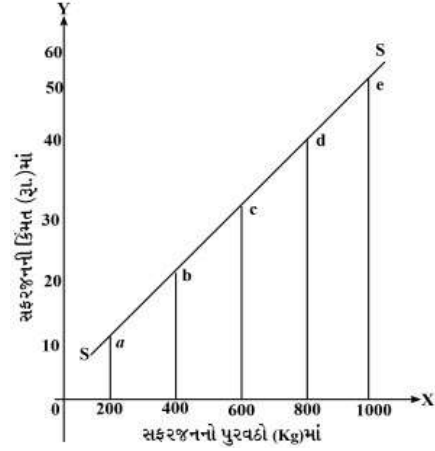
પુરવઠાના નિયમમાં કિંમત સિવાયના પુરવઠાને અસર કરતા પરિબળોને યથાવત (સ્થિર) ધારી લેવામાં આવે છે. માટે કેટલીક ધારણાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમતો સ્થિર રહે છે.
- (2) ટેકનોલોજીની કક્ષા સ્થિર રહે છે.
- (3) બજારમાં ભવિષ્યના ભાવો અંગેની અટકળો સ્થિર હોય છે.
- (4) અન્ય વસ્તુના ભાવો પણ સ્થિર રહે છે.
- (5) અન્ય પરિબળો જેવા કે સરકારની નીતિ, વાહન વ્યવહારની સગવડ, કુદરતી પરિબળો, પેઢીઓની સંખ્યા વગેરે સ્થિર રહે છે.

❖ પુરવઠાના નિયમની સમજૂતી :

❏ પુરવઠાના નિયમને સમજવા માટે આપણે એક કાલ્પનિક અનુસૂચિનો અભ્યાસ કરીએ.

1 કિ.ગ્રા. સફરજનની કિંમત (રૂ.માં)	સફરજનનો પુરવઠો (કિ.ગ્રા.)
30	200
40	400
50	600
60	800
70	1000

- ❏ ઉપરની આકૃતિમાં X ધરી પર સફરજનનો પુરવઠો (કિલોગ્રામમાં) અને Y ધરી પર સફરજનની કિંમત (રૂ.) માં દર્શાવવામાં આવી છે. અનુસૂચિ મુજબ આકૃતિ દોરતાં a, b, c, d, e બિંદુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રત્યેક બિંદુ એ જુદી જુદી કિંમતે થતો સફરજનનો પુરવઠો દર્શાવે છે. આ બિંદુઓને જોડતા SS પુરવઠા રેખા મળે છે. આ પુરવઠા રેખા (ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ) નીચેથી ઉપરની તરફ ગતિ કરે છે એટલે કે પુરવઠા રેખા હંમેશા ધન ઢાળ દર્શાવે છે.
- ❏ ઉપરની આકૃતિનો અભ્યાસ કરતાં ખબર પડે છે કે જ્યારે સફરજનની કિંમત કિલોગ્રામ દીઠ રૂ.30 હોય છે ત્યારે સફરજનનો પુરવઠો 200 કિલોગ્રામ હોય છે અને સફરજનની કિંમત ક્રમશઃ રૂ.40, રૂ.50, રૂ.60 અને રૂ.70 એમ વધે છે તેવી જ રીતે સફરજનનો પુરવઠો ક્રમશઃ 400 kg, 600 kg, 800 kg અને 1000 kg થાય છે. આમ, જેમ વસ્તુ (સફરજન)ની કિંમતમાં વધારો થાય છે તેમ તેના પુરવઠામાં પણ વધારો થાય છે. આમ, વસ્તુની કિંમત અને પુરવઠા વચ્ચે સીધો (ધન) સંબંધ છે.

❖ પુરવઠાના નિયમના અપવાદો :

- ❏ પુરવઠાના નિયમમાં જણાવ્યા મુજબ કિંમત અને પુરવઠાના ધન સંબંધને બદલે એ બંનેની વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ જોવા મળે છે. એટલે કે વસ્તુની કિંમત વધે છતાં પુરવઠો ઘટે છે અને કિંમત ઘટે છતાં પુરવઠો વધે છે આવું બને ત્યારે તેને પુરવઠાના નિયમના અપવાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- ❏ પુરવઠાના નિયમના અપવાદ તરીકે જેને ઓળખવામાં આવે છે તેમાંના ઘણા વિવાદાસ્પદ છે અને અર્થશાસ્ત્રીઓમાં એ વિશે ઘણાં મત-મતાંતરો છે, જે નીચે મુજબ છે :
- (1) **અલભ્ય (દુર્લભ) વસ્તુઓ :** કેટલીક વસ્તુઓની કિંમતમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય છતાં તેના પુરવઠામાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી કારણ કે એવી વસ્તુઓ અપ્રાપ્ય કે દુર્લભ હોય છે. દા.ત., પ્રાચીનકાળના સિક્કાઓ, કલાકૃતિઓ, પ્રાચીન મૂર્તિઓ, પ્રાચીન પુસ્તકની મૂળ હસ્તપ્રત વગેરેની કિંમત વધવા છતાં તેના પુરવઠામાં વધારો કરી શકાતો કારણ કે અલભ્ય વસ્તુનું ઉત્પાદન શક્ય બનતું નથી.
 - (2) **નાશવંત વસ્તુઓ :** દૂધ અને દૂધની બનાવટો, શાકભાજી, માંસ, ઈંડાં, માછલી, પાકાં ફળ, ફૂલ વગેરે નાશવંત વસ્તુઓ છે. આવી વસ્તુઓના ભાવ ઘટી જાય તો પણ એ વસ્તુઓનો પુરવઠો ઘટતો નથી. કારણ કે આવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ અશક્ય છે. નાશવંત વસ્તુઓના ભાવ વધે કે ઘટે તો પણ પુરવઠામાં વધુ ફેરફાર થતો નથી.